

- Залізник Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 307 с.
- Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. — 2000а. — № 2. — С. 4—11.
- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. Кам'яна доба. — К., 2005. — № 8. — 184 с.
- Нужний Д.Ю. Епігравецькі пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. — Херсон, 2000. — 170 с.
- Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 76 с.

Одержано 11.10.2006

Л.Л. Залізник, В.Н. Степанчук,
Д.А. Ветров, М.Т. Товкайло, П.И. Озеров

ГРАВЕТТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ І ЕГО ІСТОРИЧЕСКІЕ СУДЬБИ

На основанні аналізу археологічних матеріалів першої в Центральній Україні граветтської стоянки Трояново-4 розглянуті культурні процеси, імівші місце в регіоні в середині пізнього палеоліту. Автори виділяють аналогії згаданому комплексу в матеріалах нижніх шарів Володимирівки в Побужж'ї, X—VII шарів Молодого V, граветта Центральної Європи і значні відмінності від комплексів східного граветта. Особливу увагу приділено можливим шляхам генезису епіграветта України, в якому прийняли участь як носії прибулих граветтських традицій, так і місцевого епіорніньякського населення.

L.L. Zaliznyak, V.M. Stepanchuk,
D.O. Vetrov, M.T. Tovkaylo, P.I. Ozerov

GRAVETTIAN CULTURE OF CENTRAL UKRAINE AND ITS HISTORIC DESTINIES.

Based on the analysis of archaeological materials of the first in Central Ukraine Gravettian station Troyanovo 4 the authors view the cultural processes in the area in the middle of the Upper Paleolithic period. The analogies to the assemblage mentioned are seen by authors in the materials of the lower layers of Volodymyrivka in the Buh River Region, of the layers X—VII of Molodove V, and of Central European Gravettian, and the significant distinctions are seen in Eastern Gravettian assemblages. Special attention is paid to the possible routes of genesis of epi-Gravettian culture in Ukraine. Both incoming bearers of Gravettian traditions and local epi-Orignac population took part in forming the epi-Gravettian culture.

В.В. Колода

СТВОРЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД МОХНАЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ДИНАМІКА ЗАСЕЛЕННЯ ЙОГО ОКРУГИ

Статтю присвячено аналізу захисних споруд Мохначанського городища, що на Харківщині. Виділено кілька етапів будівництва городища — від ранньої залізної доби до нового часу.

Серед археологічних пам'яток Сіверського Дінця особливу увагу дослідників завжди привертало городище, розташоване в межах сучасного с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Пам'ятка площею близько 12,5 га розміщується на високому мисі правого берега Сіверського Дінця між заплавою та однією із глибоких балок, що виходила до неї з північно-західного

боку. Причина такої зацікавленості науковців полягає у складній системі захисних споруд городища, створеній здебільшого за системою «вал—рів» (рис. 1). Окрім того, завдяки численним розвідкам і розкопкам тут було виявлено артефакти різних епох і археологічних культур: ранньої залізної доби (лісостепова культура Скіфії), раннього середньовіччя (салтівська та роменська археологічні культури), нового (друга половина XVII—XIX ст.) та новітнього часу.

© В.В. КОЛОДА, 2007

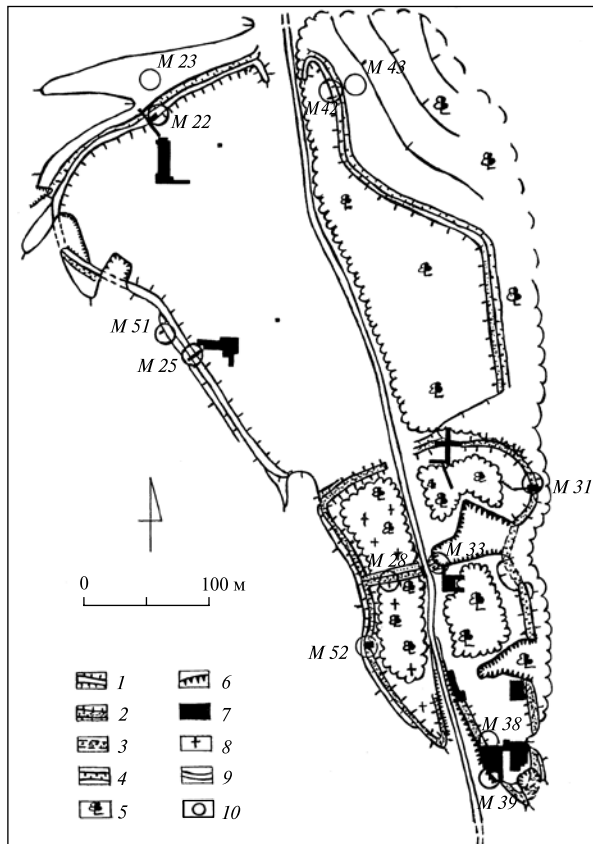

Рис. 1. Сучасний план городища в с. Мохнач: 1 — ґрунтові вали; 2 — вали, збудовані з використанням каменю; 3 — можлива лінія валів; 4 — рови; 5 — ліс; 6 — кар'єри, ерозія; 7 — розкопки; 8 — сучасний цвинтар; 9 — дорога; 10 — місця отримання проб ґрунту

Зазначимо, що разом із роботами на городищі досліджувалась і навколишня територія, на якій було виявлено цілу низку поселень: від бронзової доби до нового часу (Колода, Колода 2001, с. 42—45).

Мохначанське городище було відоме ще на початку XVII ст. Перші згадки про нього знаходимо в «Книге Большому чертежу» 1627 р. (Книга Большому чертежу 1950, с. 71). У XIX ст. його вперше оглянув дослідник В.В. Пассек (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 77). Розкопки на городищі розпочалися лише у другій половині минулого століття. Спочатку Б.О. Рибаків (1950), а згодом і Б.А. Шрамко (1953) провели тут незначні за обсягом розкопки (Шрамко 1954, с. 11—16). У наступному сезоні невеликий загін на чолі з С.О. Плетневою продовжив роботи на городищі, зокрема і в розкопках Б.А. Шрамка (Плетнева 1954, с. 2, 26). Протягом трьох сезонів (1999—2001) роботи на пам'ятці здійснювала Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету під керівництвом автора (Колода 1999а, с. 98—100; 2001б, с. 129—131; 2002, с. 137—140). У 2000 р. до досліджень долучи-

лися й ґрунтознавці Белгородського держуніверситету (Росія), які вивчали як поверхневий шар (Лисецкий, Голеусов, 2003, с. 160—165)*, так і ті ґрунти, що колись були дерновим шаром (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135; Чендев, Колода 2004, с. 337—340).

Усі проведені роботи, а особливо дослідження перетинів ровів і валів разом із використанням методів природничих наук дають змогу порушити питання щодо часу й динаміки зведення окремих захисних ліній зазначеного городища та пов'язати цей процес з етапами освоєння Мохначанського мікрорегіону. Вперше люди з'явилися на плато ще до побудови захисних споруд — у бронзову добу, про що свідчать украй рідкісні й дуже фрагментовані знахідки уламків ліпної, неякісно обпаленої кераміки зі значною домішкою піску. Матеріали бронзової доби зафіксовано на чотирьох селищах, розташованих на першій надзаплавній терасі лівого берега Дінця на відстані від 0,5 до 2,0 км від нього (Колода, Колода 2001, с. 42, табл. 1).

Починаючи з ранньої залізної доби на мисі розпочинається будівництво захисних споруд. Тут для кращого сприйняття подальшого матеріалу доречно буде навести найважливіші для нашого дослідження хронологічні дані, взяті з праці белгородських ґрунтознавців. Свого часу вони були подані більш широко, але без плану городища (див. таблицю) (Лисецкий, Голеусов 2003, с. 164, табл. 3). І ще одне зауваження: контури сучасного мису перерізано численними кар'єрами, з яких брали й беруть будівельну сировину — пісок, глину, вапняк. Коли розпочався цей процес руйнації, з'ясувати важко. Крім того, слід враховувати й той факт, що розміри ярів мають тенденцію із часом змінюватися (запливати або розростатися). Через це деякі наші реконструкції можуть мати певні недоліки, що не повинно відбитися на загальній картині фортечного будівництва.

Багаторічні археологічні дослідження площі городища (загалом вивчено близько 2 тис. м²) дають змогу стверджувати, що на його території немає культурного шару ранньої залізної доби. Тут не виявлено жодного житлового або господарчого комплексу. Поодинокі знахідки ліпної кераміки з відповідними зачіпами вздовж краю вінця та проколами під ним зафіксовано внизу ранньо-середньовічного культурного горизонту або в передматериковому ґрунті. Серед матеріалів ранньої залізної доби є два бронзових вістря від стріл, що належать (за А.І. Мілюко-

* На жаль, до публікації не потрапив план городища із зазначенням місць відбору зразків для ґрунтознавчого аналізу, який ми наводимо в цій статті (рис. 1).

вою) до третьої та четвертої хронологічних груп (Мелюкова 1964, с. 23—29, рис. 1, табл. 8, 9). Це дає змогу датувати скіфоїдне поселення кінцем V, а швидше за все, V—IV ст. до н. е. У той час на мохначанську територію просунулася невелика група вищезазначеного населення (найімовірніше, з басейнів Ворскли, Псла чи Сули). Приводом для такої міграції, на наш погляд, могла бути необхідність пошуку та господарського опанування нових територій (зважаючи на тогочасне екстенсивне, а тому екологічно ризиковане, господарство).

Ці скіфоїдні племена населяли територію навколо зазначеного мису, де 7 із 13 на сьогодні відомих селищ (по обидва береги Сіверського Дінця) мають нечисленні керамічні матеріали ранньої залізної доби (Колода, Колода 2001, с. 42—43, табл. 1). За центр свого осередку ці племена обрали і почали огороджувати захисними спорудами південний край ближнього, найбільш придатного мису. Зовнішнім північним краєм слугував глибокий яр, що із заходу врізався у плато. Поглибивши його і створивши таким чином рів, люди здобули матеріал для зведення початкового напільного валу Мохначанського го-

родища (Чендев, Колода 2004, с. 337—340). Стратиграфічні дані та результати аналізу ґрунту (див. таблицю, проба М22/2) підтверджують вищенаведене датування щодо початку розселення тут скіфоїдного населення.

Праці ґрунтознавців засвідчують, що в ранню залізну добу місцеве населення будувало лише захисні споруди по периметру обраної території, сподіваючись використовувати її у випадку небезпеки як сховище та, можливо, для зберігання худоби. Жодних даних про створення додаткових захисних споруд усередині городища ми не маємо. Ці фортифікаційні споруди не було завершено. Про це свідчить неодно-рідність ліній захисту. Вздовж усієї захисної споруди зі сходу і заходу було створено ескарпи (див. таблицю, проби М23, М43, М51), доповнені ґрунтовими валами, що підтверджується не лише аналізами ґрунту в північній частині східної лінії захисту (див. таблицю, проба М42), а й дослідженнями в південних частинах східного (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 131—132) та західного (Колода, Свистун 2001, с. 8—9, табл. XVI, 2) валів. У північній частині західної оборонної лінії над ескарпом валу не було наси-

Потужність гумусового горизонту новоствореного ґрунту та його вік, визначений ґрунтово-хронологічним методом*

Номер проби	Місце розташування зрізу ґрунту та умови його створення	Час початку створення ґрунту
М22/1	«Напільний вал» городища. «Поверхневе» ґрунтоутворення на культурному шарі	841 р. н. е. ± 155 років
М22/2	«Напільний вал» городища. Ґрунтоутворення на давньому шарі	452 р. до н. е. ± 105 років
М23	Поверхня, що, ймовірно, була порушена під час будівництва «напільного» валу. Ґрунтоутворення на зруйнованому ґрунті. Вікові дані дещо завищено	564 р. до н. е. ± 91 рік
М25	Вал над ескарпом із західного боку городища. Ґрунтоутворення на суміші гумусованого матеріалу та лесоподібного суглинку	814 р. н. е. ± 118 років
М28	Вал, що відрізає південно-західну периферію городища із цвинтарем. Ґрунтоутворення на лесоподібному суглинку	1719 р. н. е. ± 83 роки
М31	Східна стіна дитинцю городища. Ґрунтоутворення на щебеневому субстраті	1053 р. н. е. ± 187 років
М33	Вал, що відокремлює «руську» (слов'янську. — В. К.) частину городища. Ґрунтоутворення на піщовому суглинку	1610 р. н. е. ± 145 років
М38	Могильна яма розкопу № 5 (могила № 11. — В. К.**). Ґрунтоутворення на піщовому суглинку	1620 р. н. е. ± 63 роки
М39	Внутрішній вал над дорогою в урвищі. Ґрунтоутворення на насипному гумусованому матеріалі	841 р. н. е. ± 64 роки
М42	Вал над ескарпом у лісовій частині городища. Ґрунтоутворення на делювіальному суглинку	462 р. до н. е. ± 120 років
М 43	Ескарп у лісовій частині городища. Ґрунтоутворення на лесоподібному суглинку	471 р. до н. е. ± 154 роки
М51	Ескарп із північно-західного боку городища. Ґрунтоутворення на лесоподібному суглинку	488 р. до н. е. ± 112 років
М52	Вал над ескарпом південно-західного краю городища. Ґрунтоутворення на суміші давнього алювіального супіску та щебеню піщовики	877 р. н. е. ± 126 років

* Методику, використану під час дослідження, викладено в праці (Лисецкий, Голеусов 2003, с. 160—164).

** Див. відповідну працю (Артем'єв, Колода 2002—2003, с. 171).

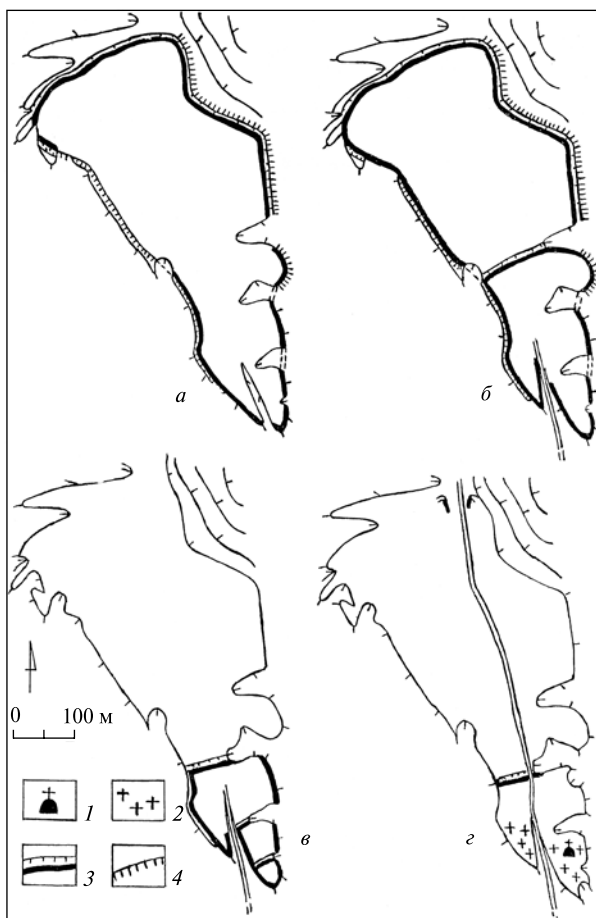

Рис. 2. Захисні споруди Мохначанського городища, які створювали або використовували у певний період часу: *а* — рання залізна доба; *б* — салтівський період; *в* — роменський період; *г* — новий час; 1 — калпичка; 2 — цвинтар другої половини XVII—XVIII ст.; 3 — вал і рів; 4 — ескарп

пано (за винятком невеликої ділянки поблизу північної поперечної лінії), про що свідчать як аналізи ґрунту (див. таблицю, проба М25), так і дані стратиграфії (Колода 2002б, с. 10—11, табл. XXI, 2). Залишається додати, що в північній частині оборонної лінії як зі сходу, так і заходу (проте лише там, де було зведено вали) для посилення захисту городища було створено й рови (Шрамко 1953/19, с. 12).

Отже, ми можемо стверджувати, що в ранню залізну добу будівництво Мохначанського городища було розпочато у вигляді створення захисних споруд по периметру південної частини мису (рис. 2, *а*). Проте роботи, швидше за все, через брак сил і часу, не було доведено до кінця. Це, ймовірно, і спричинило руйнацію городища, насамперед дерев'яної надвальної частини фортечних конструкцій, що підтверджено даними археологічних досліджень (Колода 2002, с. 139—140). Зазначимо ще одну деталь: в описану добу північна, найпотужніша лінія валу, що відрізала південну частину мису із городища від плато на правому березі річки, не мала ворітного проїзду.

Ті невеличкі вали, що позначають його сьогодні, було насипано пізніше, можливо, за допомогою того самого ґрунту із колишніх валів. На думку Ф.М. Лисецького, ґрунтоутворення на них налічує не більше ніж 2—3 ст.) (археологічного дослідження тут не проводилося), тому в'їзд до городища був із боку заплави, з півдня, де розташовуються всі нині відомі скіфські селища.

Під час археологічних розкопок на межі XX—XXI ст. було виявлено поодинокі уламки ліпної кераміки пенківської археологічної культури третьої чверті I тис. н. е. Такі самі фрагменти знайдено і під час дослідження східної частини салтівської захисної лінії у ґрунтовому прошарку між скіфським і салтівським будівельними періодами (Свистун, Чендев 2002—2003, с. 132). Проте слід зазначити, що жодного разу нам не вдалося виявити пенківського культурного горизонту чи комплексу або синхронного цим старожитностям шару ґрунту.

Наступний період фортечного будівництва на Мохначанському городищі був пов'язаний із новою хвилею поселенців у часи існування салтівської археологічної культури — десь на межі VIII—IX ст. н. е., що засвідчують археологічні матеріали (Колода 2003, с. 70—73). Нові прибульці опанували значно більшу, ніж у попередні часи, територію, створивши найбільшу кількість селищ із потужним культурним шаром (10 із 13 відомих на сьогодні навколо Мохнача) (Колода, Колода 2001, с. 43, табл. I). Зауважимо, що завдяки роботам ґрунтознавців і шурфуванню було виявлено ще одне селище салтівської культури, розташоване на плато на північ від городища, майже впритул до північного поперечного валу. Отже, загальна кількість відкритих селищ навколо городища Мохнач не 12, як зазначено у згаданій праці, а 13 (Колода 2002б, с. 24—26).

Культурний шар, насичений салтівськими артефактами та житлово-господарчими комплексами, було виявлено на північному великому дворіщі. В південній частині городища такого культурного горизонту не зафіксовано, але практично в кожному розкопі знайдено салтівський матеріал (див. рис. 1). Під час перебування тут населення, що входило до складу Хозарського каганату, велося масштабне фортифікаційне будівництво. Це передбачало як зміцнення старих («скіфських») укріплень, так і зведення нових (рис. 2, *б*).

Відносно першого напрямку діяльності слід зазначити, що було повністю насипано ґрунтовий вал на північній ділянці західної лінії оборони, чого не було зроблено у скіфські часи, що засвідчують стратиграфічні дані (Колода 2002б, с. 10—11, табл. 21, 2) та аналізи ґрунтів (див. таблицю, проба М25). Був досипаний і отримав додаткову дерев'яно-глиняну поверхневу конструкцію і пів-

нічний вал, що також підтверджується природничими методами (табл., проба № М22/1) і даними спільних археологічно-грунтознавчих досліджень перетину цього валу (Колода 2002б, с. 21, табл. 48, 3; 50, 1; 51, 1; Чендев, Колода 2004, с. 340). Аналогічних робіт у салтівський час на північній ділянці східного валу археологічними розкопкам не виявлено (Шрамко 1954, с. 12). Утім на 100-метровій ділянці вершини цього валу, поблизу новозведеної кам'яної цитаделі (про яку йтиметься далі), простежується пісковиковий та вапняковий щебінь, використання якого є характерною рисою салтівських ґрунтових оборонних насипів (Плетнева 1954, рис. 1).

Найпотужніші захисні лінії було створено в південній частині мису. Тут збудували мури з кам'яною основою та дерев'яною стіною із колод поверх неї. Насамперед слід звернути увагу на те, що новим поперечним валом було відрізано південну частину городища, де і було зведено цитадель, що за площею була вдвічі меншою за велике північне дворище. Місце для створення північної лінії цитаделі було обрано не випадково. Саме тут два протилежних поперечних яри утворюють на мису певну перемичку. Створена стіна була суцільною, без ворітного проїзду, що доведено нашими розкопками (Колода, Свистун 2001, с. 7—8, табл. 14—16). Вона продовжувалася по периметру, охоплюючи поверх «скіфського» насипу всю південну частину городища, що підтверджено аналізами ґрунтів (див. таблицю, проби М31, М39 та М52). Стіни цитаделі тяглися і вздовж яру, що врізається в кут мису з півдня. Це давало змогу посилити контроль над дорогою, що вела від Сіверського Дінця до городища (див. рис. 2, б). Конструкцію цієї кам'яно-дерев'яної стіни представлено у польових звітах автора та неодноразово описано в науковій літературі (Свистун 2001, с. 117—119; 2001а, с. 109—112; 2003, с. 77—81; Свистун, Чендев 2002—2003, с. 130—135).

Незважаючи на проведені всередині цитаделі розкопки, тут не було виявлено окремого салтівського культурного шару. Отже, цитадель не мала постійного населення, а її могли використовувати як сховище. Проте, швидше за все, з огляду на переконливе панування Хозарського каганату в цьому осередку протягом VIII—IX ст. та щільність заселення зазначеної території у салтівські часи, цитадель могла слугувати для тимчасового перебування представників каганської адміністрації з військовим супроводом. Крім того, наявність значної кількості навколишніх селищ потребувала створення певного адміністративно-общинного осередку в такому значному господарчому мікрорегіоні. Такі осередки, як правило, були ще й центрами ремесел та торгівлі. Опосередкованим доказом першої

функції є досліджена садиба коваля (Колода 2002а, с. 69—78). Широкі торговельні зв'язки підтверджуються знахідками дирхемів, зокрема й різаних, та імпортованих речей (однак це є темою окремого дослідження і в нашій статті не розглядатиметься).

Наступним періодом фортечного будівництва на Мохначанському городищі були часи перебування на цій території сіверянського населення (роменська археологічна культура). За наявними археологічними матеріалами цей період датується X — першою половиною XI ст. н. е. (Колода 2005). Прихід сюди зазначеної східнослов'янської групи було зумовлено загальним послабленням Хозарії у X ст. та посиленням переселенської активності слов'ян з метою опанування нових територій. Остання дата узгоджується з початком половецького панування у східноєвропейському лісостепу, що призвело до міграції з Подонців'я більшості східнослов'янського населення під захист княжої влади Києва.

Кількість нових переселенців була невеликою. Про це свідчить як зменшена площа городища, так і наявність лише одного селища поблизу його південного краю (Колода, Колода 2001, с. 43, табл. 1). Слов'яни збудували три нові поперечні лінії оборони, відсікаючи ще менші ділянки південного кінця мису та ув'язуючи їх із рештками колишніх салтівських захисних споруд по периметру. Всі нові лінії фортечних споруд було збудовано у широтному напрямку, з опорою на яри, що врізаються в мис з боку заплави (рис. 2, в). Їх роменська належність підтверджується даними проведених розкопок (Колода 1999; Колода 2002, с. 140) та результатами ґрунтознавчих досліджень (див. таблицю, проба № М33). Саме в межах новозбудованих валів спостерігається наявність потужного (до 80 см) ранньосередньовічного культурного шару, в якому за кількісним показником значно переважають артефакти роменської археологічної культури. На території найпівденнішого дворища виявлено три заглиблених житла зі синкретичними роменсько-салтівськими матеріалами (Колода 1999, с. 40—45; 2001, с. 42—46; 2001а, с. 53—59). Зауважимо, що три з двох оборонних ліній роменського часу було створено з використанням прийомів північнокавказької фортечної техніки, носіями якої у нашому регіоні були ранньосередньовічні алани (Колода 2005а).

Наявні матеріали дають змогу говорити, що з приходом сіверянської групи частина салтівського населення залишилася і влилася до нової спільноти. Про це свідчать дані господарства, домобудування та інтер'єру, предмети побуту й елементи фортифікації.

У новий час життя на цій території відновилося. Десь у середині XVII ст. у межах загаль-

ного заселення Слобожанщини тут виникли окремі хутірські поселення, здебільшого на лівому березі Сіверського Дінця. На сьогодні відомо 6 селищ із археологічними матеріалами середини XVII—XVIII ст. (Колода, Колода 2001, с. 43—44, табл. 1). Швидше за все, окремі садиби того самого часу були й у південній частині сучасного с. Мохнач, оскільки подекуди тут трапляється відповідна кераміка.

Не пустувала й територія городища. Завдяки дослідженням колег із Белгорода встановлено, що на одному з валів роменського часу було здійснено досипку (див. таблицю, проби М28 та М33). Житлово-господарчу зону у вигляді культурного шару з керамічним та кахляним боєм виявлено впритул до зазначеної оновленої лінії оборони під час наших досліджень 2000 р. Тут за 20 м на південь від валу досліджено рештки господарчої будівлі кінця XVII—XVIII ст. (Колода 2001б, с. 130). Рештки практично синхронної дерев'яної споруди, що добре датується російською монетою («деньга» 1735 р.), виявлено в розкопі Б.А. Шрамка (Шрамко 1954, с. 13). Відкритим залишається питання щодо збереженості й використання в новий час решток попередніх оборонних споруд по периметру південного кута мису (рис. 2, з).

Археологічні дослідження обмеженої у новий час території виявили значну кількість поховань другої половини XVII—XIX ст. (Артем'єв, Колода 2002—2003, с. 168—177). Таке датування слобожанського некрополя підтверджується даними стратиграфії та дослідженнями ґрунто-знавців (див. таблицю, проба М38). За повідомленнями місцевих жителів, тут ще в XIX ст. стояла капличка (Плетнева 1954, с. 18—19). Південно-західну частину мису й досі використовують як цвинтар, що певним чином ускладнює дослідження пам'ятки.

У новий час відбулися зміни й у північній частині Мохначанського городища. З півдня на північ було прокладено дорогу, яку і нині використовують для лісозаготівель. Під час її проведення було створено перемичку в двох північних поперечних валах. Решток стіни салтівської цитаделі сьогодні простежити неможливо, а от ґрунт від насипу найпівнічнішого валу під час «прорізання» дороги було зсунуто на південь по обидва боки дороги (рис. 2, з). Про датування цих коротких валів уздовж дороги ми вже повідомляли вище, спираючись на думку керівника групи белгородських колег. Таким чином, Мохначанське городище набуло сучасного вигляду.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що сучасне Мохначанське городище є наслідком оборонного будівництва кількох поколінь наших пращурів, що тривало зі значними перервами з ранньої залізної доби до нового часу (з V—IV ст. до н. е. до XVII—XVIII ст.). Усього на цій пам'ятці виділено чотири періоди будівельних робіт. Перший із них належить до ранньої залізної доби і датується з межі V—IV до кінця IV ст. до н. е. Два наступні періоди пов'язані з раннім середньовіччям: салтівський (IX — початок X ст.) та роменський (X — перша половина XI ст.). Останній період будівництва датується другою половиною XVII—XVIII ст.

Отже, у захисних лініях Мохначанського городища втілено традиції фортечної архітектури різних епох і етносів. Зазначимо, що розвиток городища відбувався паралельно з освоєнням навколишньої території, що відбиває у цілому поетапне заселення сіверсько-донецького лісостепового регіону протягом останніх 2,5 тисячоліть. Збереження і вивчення цього городища як об'єкта культурної спадщини — одне з важливих завдань сучасної української археології.

Артем'єв А.В., Колода В.В. Некрополь с. Мохнач та фізичний стан населення Слобожанщини у XVII—XIX ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2002/2—2003/1.

Книга Большому чертежу. — М.; Л., 1950.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ 1998—1999 pp. — К., 1999а. — С. 98—100.

Колода В.В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С. 40—45.

Колода В.В. Житло із жертovníком на Мохначанському городищі // АЛЛУ. — 2001. — Ч. 1. — С. 42—46.

Колода В.В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца) // Черноземная лесостепь — контактная зона. — Белгород, 2001а. — С. 53—59.

Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ 1999—2000 pp. — К., 2001б. — С. 129—131.

Колода В.В. Исследование Мохначанского городища // АБУ 2000—2001 pp. — К., 2002. — С. 137—140.

Колода В.В. Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2002а // Архів ІА НАН України.

Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002б. — Т. 1. — С. 69—78.

Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблеми історії та археології України: Зб. матер. міжнарод. наук. конф. — Харків, 2003. — С. 70—73.

- Колода В.В.* Слов'яно-хозарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // АЛЛУ. — 2005 (готується до друку в одному з часописів (Полтава)).
- Колода В.В.* Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье. — М., 2005а (готовится к выпуску в одном из сборников Института археологии РАН (Москва)).
- Колода В.В., Колода Т.О.* Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — 2001. — Ч. 2. — С. 42—45.
- Колода В.В., Свистун Г.Е.* Отчет о работе особого отряда Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине // Архів ІА НАН України.
- Лисецкий Ф.Н., Голушов П.В.* Датировка почв разновозрастных поверхностей городища Мохнач почвенно-хронологическим методом // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вып. 5. — С. 160—165.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.
- Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. — Машинопись. — М., 1954 // Архів ІА РАН. — Р. 1. — № 1025.
- Свистун Г.Є.* Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища // АЛЛУ. — 2001 — № 2. — С. 117—119.
- Свистун Г.Е.* Салтовская оборонительная линия Мохначанского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. междунар. науч. конф. — Харьков, 2001а. — С. 109—110.
- Свистун Г.Е.* Исследования восточного участка обороны Мохначанского городища // Проблеми історії і археології України: Зб. матер. міжнар. наук. конф. — Харків, 2003. — С. 77—81.
- Свистун Г.Е., Чендев Ю.Г.* Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. — 2002/2—2003/1. — С. 130—135.
- Чендев Ю.Г., Колода В.В.* Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии // АБУ 2202—2003 рр. — К., 2004. — Вып. 6. — С. 337—340.
- Шрамко Б.А.* Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. — Машинопись. — Харьков, 1954 // Архів ІА НАН України. — 1953/19. — Ф. е. — № 1859.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.

Одержано 21.09.2005

В.В. Колода

СОЗДАНИЕ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ МОХНАЧАНСКОГО ГОРОДИЩА И ДИНАМИКА ЗАСЕЛЕНИЯ ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ

Городище, расположенное в с. Мохнач Змиевского р-на Харьковской обл., давно привлекает внимание ученых сложной системой оборонительных укреплений. Благодаря археологическим и почвоведческим исследованиям удалось выявить четыре этапа его строительства: ранний железный век (рубеж V—IV — конец IV вв. до н. э.), салтовская археологическая культура (IX — начало X вв. н. э.), северяне (X — первая половина XI вв. н. э.) и новое время (вторая половина XVII—XVIII вв.). Каждый период строительства характеризуется определенными особенностями в технологии возведения оборонительных линий. Лишь на рубеже I—II тыс. н. э. заметно влияние северокавказского фортификационного зодчества на строительные традиции славянского населения памятника.

V.V. Koloda

THE STAGES OF ERECTING THE DEFENSIVE STRUCTURES AT MOKHNACH HILL-FORT AND THE DYNAMICS OF SETTLING OF ITS NEIGHBOURHOOD

The defensive system of the hill-fort situated in the village of Mokhnach of Zmiyiv Region in Kharkiv Oblast has long been attracting attention of the scholars. Due to archaeological and soil research, four stages of its construction have been revealed: the Early Iron Age (from the edge of 5th—4th till the end of the 4th cc. BC), Saltivska archaeological culture (9th — early 10th cc. AD), the Northerners (10th — first half of the 11th cc. AD) and the New time (the second half of 17th—18th cc. AD). Each stage of construction is characterized by certain features of technology of building the defensive lines. Only at the edge of the 1st—2nd millennium AD the influence of Northern Caucasus fortification architecture upon the building traditions of Slavonic population of the site becomes noticeable.